

О. Ковальова

ПОЛІТИЧНИЙ ІДЕАЛ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА

Проблема політичного ідеалу української державності є вкрай актуальною на сьогоднішній день, оскільки політичне реформування, яке триває зараз в Україні має відштовхуватися від певних орієнтирів, що могли б слугувати дороговказами для проведення перетворень політичного устрою нашої держави. Для пошуку такого політичного ідеалу, на думку автора цієї статті, є важливим звернення до політико-правових концепцій доби Просвітництва. Саме в межах цієї суспільно-політичної течії склалися основні принципи та положення, на яких ґрунтується весь сенс ідеології лібералізму, що стала концептуальною базою для сучасних демократій.

На жаль, проблема українського Просвітництва є малодослідженою. В радянські часи багатьом творам українських мислителів, що були представниками цієї течії, взагалі не приділялася увага, а решта вивчалася лише у тій мірі, в якій вона висвітлювала революційну тематику. Тобто основна увага приділялася не політичному ідеалу, зображеному на сторінках творів українських просвітителів, а обґрунтуванню історичної необхідності та справедливості насильницького зламу суспільно-політичного механізму Російської імперії. Звісно ж, такі основоположні принципи Просвітницької ідеології як розподіл влад або право громадян на свободу слова не могли бути зазначені на сторінках радянської суспільно-наукової літератури, оскільки йшли в розріз з основними положеннями тогочасної офіційної ідеології.

У сучасній політичній науці наявні поодинокі спроби аналізу творчості окремих представників української суспільно-політичної думки доби Просвітництва, але системного дослідження ідейної спадщини вітчизняних просвітителів не було зроблено.

На жаль, формат статті не дозволяє висвітлити весь спектр політичних ідеалів, що був представлений у працях українських мислителів доби Просвітництва. Тому вважаємо за потрібне зосередити увагу на аналізі двох протилежних моделей політичного ідеалу, що були змальовані в творах діячів українського Просвітництва. Отже, далі мова йтиме про політико-правові погляди Феофана Прокоповича, який був беззастережним прихильником освіченого абсолютизму та ідеї щодо найліпшого для тогочасної України політичного устрою, викладені в політико-філософському трактаті невідомого автора "Історія Русів".

Говорячи про останній твір, у першу чергу, слід зауважити, що в сучасній історичній науці немає одностайної думки щодо автографу твору, який слід вважати за оригінал [1]. Текст трактату тривалий час поширювався в рукописних копіях, які замовляли для себе бажаючі мати цей твір. Звісно, що ці копії робилися різними людьми, кожний з яких гіпотетично міг змінити щось у тексті на свій смак або додати щось від себе. Про це свідчать деякі розбіжності, що містяться в різних рукописах цього твору, які було знайдено. Тому можна передбачити, що той політико-правовий ідеал, що дійшов до нас на сторінках цього трактату, міг бути витвором думки не однієї людини, а являти собою нашарування державно-правових поглядів кількох осіб, які могли належати навіть до різних поколінь. Але для зручності аналізу твору вважаємо за потрібне умовно розглядати текст як такий, що був написаний однією людиною.

Отже, в “Історії Русів” автор широко використовує ідеї, притаманні філософії просвітництва, зокрема, принципи, що стали лозунгами французької революції, що свідчать про прогресивність політико-правових поглядів невідомого діяча. Весь твір просякнуто духом гуманізму, властивому просвітницькій думці Західної Європи. У тому, що автор “Історії Русів” поділяв основоположні принципи просвітницької політичної філософії, немає жодних сумнівів: у своїх роздумах про минуле своєї країни він неодноразово згадує й природні права, й принцип розподілу державної влади, й невід’ємність основних свобод громадян, й інші політико-правові інститути, що вперше були концептуалізовані лише в межах просвітницької думки.

У першу чергу, щоб довести тісний зв’язок ідей, викладених в “Історії Русів”, з просвітницькими концепціями, слід звернути увагу на політичний ідеал, змальований у творі. Звісно, автор не зображує в трактаті якогось омріяного утопічного ладу та не шукає еталону державності в минулому, але просторі роздуми та коротенькі зауваження, що ними супроводжується викладення історичних фактів, і нерідкі фальсифікації та викривлення останніх дають нам чітку картину того, якою письменник воліє бачити свою країну. Не останню роль у зображенні політичного ідеалу автора відіграють промови історичних осіб: багато своїх ідей щодо належного політико-правового ладу невідомий дослідник вкладає в уста реальних історичних постатей та вигаданих ним дійових осіб вітчизняної історії.

Найбільша за обсягом частина “Історії Русів” присвячена діяльності Богдана Хмельницького. Автор із захопленням розповідає про особисті риси, вчинки та рішення гетьмана, що мали неабиякий вплив на долю руського народу. Доба правління Хмельницького справедливо

асоціюється в невідомого історика з одним з найбільших злетів України протягом її існування, тому він намагається ретельно описати кожний крок гетьмана, надаючи їм власного тлумачення через призму найпрогресивніших ідей, сучасних для дослідника, окреслюючи, таким чином, той напрямок розбудови державності, який, на його думку, був найбільш бажаним для України.

Хоча автор не пише про це прямо, але кидається у вічі його симпатія до просвітленого правління, притаманна прихильникам ідей французької революції. Про такі вподобання свідчить той факт, що оповідь про освіту Хмельницького займає близько сторінки [2] в той час, як цілим десятиліттям правління окремих гетьманів присвячено по кілька абзаців. Дослідник робить особливий акцент на хисті Хмельницького до іноземних мов, що, на думку автора, додавало йому поваги з боку представників королівського двору та еліти тодішньої Речі Посполитої.

Пізніше, характеризуючи російський абсолютизм в особі Петра I, дослідник гостро критикує царський деспотизм, за якого “не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській” [3]. Цікавим буде порівняти таке ставлення до політичних реалій тогочасної Російської імперії з політичним ідеалом, змальованим у працях відомого громадського та церковного діяча Феодана Прокоповича.

Розробляючи світську модель абсолютної монархії у століття секуляризації, але в той же самий час мислячи як богослов категоріями православної соціально-політичної доктрини, історичну необхідність влади та держави Прокопович бачив у провіденціалізмі. Так, сприймаючи вже добре відому в той час у Європі теорію природного стану та суспільного договору, він відштовхується від біблійної історії про Адама та Єву, вважаючи природний стан наслідком їхнього гріхопадіння. У такому стані люди, вважав Прокопович, живуть подібно до тварин, ведуть між собою безперервну боротьбу, проявляють найогидніші риси: “Усе частіша у світі похіть плотська, та похіть, та пиха житійська. З цих народжуються, та їм же протистоять інші злодіяння: злоба, заздрість, помста, підступність, наклепство, злодійство, брехня, сильні та хитрі, явні та потаємні насолоди”. Та лише божий промисел, усвідомлюваний людським розумом, штовхає на розуміння необхідності виходу з природного стану шляхом укладання “громадянського союзу” [4], а потім й утвердження верховної влади.

Права самодержця, за Прокоповичем, необмежені та абсолютні; він має право та повинен регулювати всі боки суспільного життя, в тому числі, “всілякі обряди цивільні та церковні, зміни звичаїв, використан-

ня платтів, будівель, чини та церемонії в пиrowаннях та погребіннях тощо” [5]. Піддані ж повинні виконувати всі накази самодержця без всіляких обговорень та незадоволень.

Основна увага Прокоповича була зосереджена на співставленні наслідної та виборчої монархії. Порівнюючи позитивні риси обох, рещучу перевагу він віддавав спадковій монархії, хоча й бачив у ній єдиний недолік – можливість виникнення такої ситуації, коли спадкоємець виявиться неспроможним до царювання. Такий недолік може бути усунутий лише самим самодержцем, який може призначити гідного та здібного спадкоємця престолу своїм заповітом, у чому й полягала сутність петровського наказу про порядок престолоспадкування.

Прокоповичу були до вподоби ідеї патріархальної влади. Так, висновок про порядок наслідування престолу він підкріпив доказами з святого писання – правом батьків карати дітей, які відштовхують настанови, та посиленнями на устав Юстиніана – застосування до публічного права інститутів приватного права, що регулюють сімейні відносини та спадкоємство. Прокопович вважав, що до появи державної влади існувала патріархальна влада батька в родині, яка була необмеженою відносно до її членів. Держава – це велика родина, в якій государ є батьком, а піддані – дітьми.

Створенню образу царя-патріарха була підкорена й доктрина Прокоповича про “загальне благо”: цар має не залишати підданам жодної свободи вибору задля їхнього ж блага. В такій логіці у свободі підданих й немає потреби, бо єдиним носієм загального блага, виразником та гарантом загальних інтересів, а відповідно, й інтересів кожного є цар. Встановлюючи державу, росіяни всю повноту влади передали спадковому монарху й тим самим назавжди відмовилися від яких-небудь політичних прав та свобод взагалі.

Відкинувши “згубне багатоначалля” демократії, Прокопович повинен був відкинути й незалежність церковної влади від державної, більш того, вважати церкву частиною держави, а отже, не лише духовним, але й політичним інститутом, що підкорюється цареві. Для церковного діяча, яким є Прокопович, такий висновок був полегшаний прийняттям тези про божественний характер влади монарха.

Саме божественна природа влади царя робить її досконалою, а відповідно, й вищою. Всяка інша влада, в тому числі й влада патріарха, не є повною, а отже й досконалою. Звідси для Прокоповича стає виправданим висновок про необхідність ліквідації патріаршества, заміни його колегіальним управлінням церквою в особі Синоду, підкореному безпосередньо цареві.

Переконаним прибічником самодержав'я Прокопович показав себе не лише за часів Петра I, але й у дні “договору верховників”, коли при царюванні Анни Іоанівни у дворянських колах активно обговорювалися проекти обмеження свавілля самодержця та фаворитів, створення умов, щоб не особи керували законами, а щоб закони керували особами. Прокопович виявився на боці тих, хто виступав проти самої думки про обмеження монархії, віддавши свій величезний талант та красномовство доказам того, що для Російської держави найкориснішим було самодержавне правління.

Таким чином, можна зробити висновок, що не дивлячись на приналежність двох авторів до суспільно-політичної течії Просвітництва, вони сповідували протилежні державні цінності, по-різному трактуючи основні принципи організації державної влади, притаманні ідейній спадщині цієї епохи. Цей факт свідчить про широке розгалуження політико-правових поглядів українських мислителів досліджуваного періоду, в свою чергу, це є доказом того, що Просвітницька думка Лівобережної України була багатогранним самобутнім явищем, а не просто рецепцією західноєвропейських політичних ідей відповідної епохи.

Література

1. Шевчук В. Нерозгадані таємниці “Історії Русів” / Історія Русів. – К., 1991. – С. 6-7.
2. Історія Русів. – К., 1991. – С. 90.
3. Там само. – С. 258.
4. Коваленко В. Феофан Прокопович // Вестник МУ. – 1998. – № 6. – С. 85.
5. Там само. – С. 86.